

الگوی رفتار ارتباطی مبتنی بر تقوای اجتماعی با رویکرد تحلیل محتوای آیات ناظر به تقوا

علیرضا نوبری*

سیده فیروزه نورالدینی**

چکیده

تقوا از واژگان کلیدی قرآن کریم است که گستره کارکرد آن علاوه بر سعادت فردی، رشد و کمال جامعه را نیز دربرمی گیرد. تقوای اجتماعی، به این معنا که تعداد کثیری از آحاد جامعه عامل به تقوا باشند تا اندازه‌ای که عمومیت رفتار جامعه نشانگر رعایت تقوا در سطوح مختلف خانواده، اجتماع و سیاست باشد، بخش قابل ملاحظه‌ای از این مفهوم قرآنی را به خود اختصاص داده است. این پژوهش به دنبال آرایه پاسخی روشمند به این پرسش است که از نگاه قرآن، تقوای اجتماعی چه الگوی رفتاری را در روابط میان-فردی به جامعه پیشنهاد می‌کند؟ بررسی بیش از دو بیست آیه ناظر به تقوا در فرایندی روش‌محور نشان داد قرآن کریم در کلیت طرح مباحث تقوامحور خود، به دنبال آرایه الگوی رفتاری خاصی در ارتباطات اجتماعی افراد است. این پژوهش برای دست‌یابی به این الگو از روش تحلیل محتوا در دو سطح کمی و کیفی استفاده کرده است. بر اساس تحلیل‌های انجام

* استادیار گروه قرآن و متون اسلامی، دانشکده معارف و اندیشه اسلامی، دانشگاه تهران، ایران. (a.nobari@ut.ac.ir).

** دانشجوی دکتری مدرسی معارف اسلامی، دانشکده معارف و اندیشه اسلامی، دانشگاه تهران، ایران.

شده از آیات ناظر به تقوا، این آیات در سه دسته‌ی اصلی عوامل بسترساز (۱۹٪)، نتایج (۴۹٪) و پیامدها (۳۲٪) قرار گرفت که با تقسیم هر کدام از این دسته‌ها به موضوعات فرعی، در پایان، مدل مفهومی رفتار میان‌فردی مبتنی بر تقوای اجتماعی در چهار مرحله‌ی عوامل زمینه‌ساز تقوا، شکل‌گیری تقوا، نتایج عملیاتی نمودن تقوا و پیامدهای رفتارهای تقواینیان طراحی گردید که دو مرحله‌ی اول به عنوان مقدمه و مرحله‌ی آخر به عنوان مؤخره در نظر گرفته شده است.

کلیدواژه‌ها: الگوی رفتار ارتباطی، روابط میان‌فردی، تقوای اجتماعی، تحلیل محتوا.

۱. مقدمه

انسان همیشه در اجتماع زیسته و از زندگی اجتماعی ناگزیر است؛ از همین‌رو باید تمهیداتی برای روابط میان‌فردی وجود داشته باشد تا منافع انسان‌ها با هم تعارض پیدا نکند و در ضمن رشد فردی هر کس، جامعه نیز رشد و تعالی داشته باشد. تقوا راهکاری است که آیات فراوانی در قرآن آن را به تصویر کشیده است و می‌تواند الگویی برای رفتار ارتباطی میان انسان‌ها در سطوح مختلف ارائه دهد تا روابط میان‌فردی در بهترین شکل ممکن صورت گیرد و به سوی رشد و کمال ادامه یابد.

پژوهش پیش‌رو به دنبال تحلیل آیات ناظر به تقوا به دنبال پاسخی برای این پرسش است که از نگاه قرآن، تقوای اجتماعی چه الگوی رفتاری را در روابط میان‌فردی نشان می‌دهد؟ برای پاسخ به این پرسش از روش کمی-کیفی تحلیل محتوا استفاده شده است تا با توجه به فراوانی داده‌های مرتبط با تقوا به مدل مورد نظر قرآن دست یابیم. درباره‌ی تقوا پژوهش‌های متعددی انجام شده است که می‌توان به مقاله‌ی «تحلیل حوزه مقابل تقوا با تأکید بر روش معناشناسی ایزوتسو» اثری از محمدحسین شیرافکن و دیگران اشاره کرد، که با تحلیل واژگان متضاد با تقوا در جهت کشف لایه‌های معنایی آن برای رسیدن به حقیقت تقوا تلاش شده است.

در زمینه‌ی تقوای اجتماعی، به گونه‌ای که منجر به ارائه‌ی الگویی فراگیر برای نشان دادن تأثیر تقوا بر روابط میان‌فردی جامعه باشد، به صورت مشخص پژوهش‌چندانی صورت نگرفته است ولی به شکل موردی، می‌توان به مقالات «بررسی نقش تقوا در بهبود عملکرد کارکنان» نوشته‌ی مجتبی رفیعی و دیگران و «تبیین نقش عصمت و تقوا در تحقق اهداف حکومت اسلامی»

اثر محمدعلی رنجبر و «کارکردهای تقوا در خانواده از دیدگاه قرآن»، اثری از صدیقه موسوی و دیگران اشاره کرد.

در پژوهش پیش‌رو پژوهشگر با توجه به فراوانی‌های موجود در زیرمجموعه تقوا نشان می‌دهد قرآن کریم جامعه مبتنی بر تقوا را بر اساس چه مدل رفتاری بازشناسی می‌کند. نتیجه نهایی این پژوهش ترسیم مدل رفتاری خاصی است که بر اثر فرآیندی منظم و مبتنی بر ماهیت تقوای مورد نظر قرآن در جامعه ایمانی شکل می‌گیرد.

۲. روش تحقیق

این پژوهش بر پایه‌ی روش تحلیل محتوا تنظیم شده است. روش تحلیل محتوا، روشی پیام‌محور است که جستجو در معانی و زوایای پنهان پیام، ویژگی ممتاز آن در مقایسه با دیگر روش‌های تحلیلی است (نوبری و جامعی، ۱۳۹۹: ۷۱-۳۹). تحلیل محتوا، یک روش تحقیق برای ایجاد استنتاج‌های قابل تکرار و معتبر از یک متن یا هر موضوع معنادار دیگری، با استفاده از مفاد آن است. این روش قابلیت دارد در تحلیل متون دینی، خصوصاً با فن «تحلیل محتوای مضمونی» به کار رود. روش تحلیل محتوا به دو رویکرد کیفی و کمی تقسیم می‌شود که برخی پژوهشگران برای به حداقل رساندن کاستی‌های احتمالی هر یک از این دو روش، شیوه‌ای تلفیقی از هر دو الگو پیشنهاد داده‌اند (نوبری و یعقوبی، ۱۳۹۹: ۴۰-۷۰).

در این مقاله که از هر دو روش کمی و کیفی استفاده شده، نخست آیات ناظر به تقوا و مرتبط با موضوع مقاله، که تعداد آنها ۲۲۴ آیه بود با جستجوی ماده‌ی «وقی» در نرم‌افزار جامع‌التفاسیر جمع‌آوری شدند، سپس با استفاده از روش تحلیل محتوا، در قالب نرم‌افزار اکسل عنوان‌بندی شدند به این صورت که برای هر آیه، موضوع اصلی و موضوعات فرعی مشخص شد. موضوع اصلی هر کدام از آیات بر اساس جهت‌گیری کلی با تأکید بر ماهیت تقوا استخراج شد و موضوعات فردی، در همین راستا لکن با تأمل بیشتری برداشت شدند. سپس با بررسی موضوعات فرعی، موارد هم‌مضمون، یکسان‌سازی شد و دسته‌بندی‌های کلی‌تری ایجاد شد که موضوعات جزئی، ذیل آنها قرار گرفت. پس از استخراج موضوعات و تنظیم دسته‌بندی‌ها که به روش تحلیل محتوای کیفی صورت گرفت، مرحله‌ی تحلیل محتوای کمی آغاز شد و با شمارش تعداد آیات ذیل هر موضوع اصلی و موضوعات

فرعی، دسته‌ای از اطلاعات کمی حاصل شد که برای تهیه‌ی نمودار میزان فراوانی پرداختن به هر موضوع استفاده گردید. تحلیل داده‌های کیفی منجر به تعیین سه موضوع اصلی برای آیات تقوا شد که سه بخش اصلی مقاله را تشکیل می‌دهد، همچنین عنوان‌های فرعی مقاله بر اساس این تحلیل‌ها مشخص شد، و تحلیل داده‌های کمی نشان می‌دهد که قرآن بر هر کدام از این موضوعات اصلی یا فرعی، چه مقدار تأکید کرده است. در نهایت بر اساس داده‌های این تحلیل‌ها، مدل ارتباطی مبتنی بر تقوا طراحی شد.

در جدول زیر بخشی از روند کار به عنوان نمونه آمده است.

سوره: آیه	متن	ترجمه	موضوع اصلی	موضوعات فرعی	ملاحظات
المؤمنون : ۳۲	فَأَرْسَلْنَا فِيهِمْ رَسُولًا مِنْهُمْ أَنْ اقْبِلُوا إِلَهُ مَا لَكُمْ مِنْ إِلَهٍ غَيْرُهُ أَفَلَا تَتَّقُونَ	و در میانشان پیامبری از خودشان روانه کردیم که: خدا را بپرستید. جز او برای شما معبودی نیست. آیا سربزه‌پزگاری ندارید؟	عوامل زمینه ساز تقوا	فردی: مرتبط با افکار، توجه به صفت خداوند	اولین مرتبه ی تقوا، تقوای از عقائد باطل مانند شرک و کفر و عناد و مانند اینها است. (طیب، ۱۴۱۲ ج ۹: ۳۸۹) تقوا با تدبیر در توحید و دیگر صفات خداوند به دست می‌آید زیرا تقوا تجسم واقعی احساس بندگی مطلق به خداست (فضل لله، ۱۴۱۹ ج ۱۶: ۱۶۲).

۳. مفهوم‌شناسی

۳.۱. مفهوم لغوی

تقوی از ماده‌ی «وقی» در اصل وقوی بوده که واو آن به تاء تبدیل شده است (فراهیدی، ۱۴۰۹، ج ۵: ۲۳۹؛ مصطفوی، ۱۳۹۳، ج ۱۳: ۱۸۳).

مصدر وقایه به معنای محافظت یک چیزی از هر چه به او زیان می‌رساند، است. و تقوا یعنی نفس را در وقایه قرار دادن از آنچه بیم آن می‌رود. حقیقت معنای تقوا این است، اما گاهی به قاعده استعمال لفظ مسبب در مورد سبب و استعمال لفظ سبب در مورد مسبب، خوف، به جای تقوا و تقوا به جای خوف استعمال می‌شود (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲: ۸۸۱).

«وقیتُ الشيء» را زمانی می‌گویند که آن شیء را از انواع آزارها و آسیب‌ها حفظ کرده باشند

(ابن منظور، ۱۴۱۴، ج ۱۵: ۴۰۱). بنابراین تقوا به معنای صیانت و حفظ کردن است.

۲.۳. مفهوم اصطلاحی

برای تقوا تعاریفی آمده است که همه‌ی آنها با معنای ماده‌ی اصلی آن یعنی حفظ و نگهداری هماهنگ هستند. در مجمع البحرین آمده است که تقوا پیشه کردن، یعنی خودداری کردن از کارهای پست به وسیله دوری جستن از هر آنچه هواهای نفسانی به آن دعوت می‌کند (طریحی، ۱۳۷۵، ج ۱: ۴۴۹). راغب می‌گوید در شریعت، تقوا یعنی خودنگهداری از آنچه که به گناه می‌انجامد (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲: ۸۸۱). برخی دیگر نیز در تحلیل این مفهوم گفته‌اند: نزد اهل حقیقت، تقوا به معنای پرهیز از عقوبت الهی به وسیله‌ی اطاعت از پروردگار است و در واقع، حفظ نفس از چیزی است که فعل یا ترک آن، انسان را مستحق کیفر الهی می‌کند (جرجانی، ۱۴۰۳: ۶۵).

تهانوی، کلمه‌ی تقوا را در شرع به معنای انجام اوامر الهی و دوری از نواهی و به عبارت دیگر، حفظ نفس از آلودگی‌ها و چیزهایی که به آن می‌انجامد، می‌داند (تهانوی، ۱۹۹۶، ج ۱: ۵۰۱) و جوادی آملی در تحلیل ماهیت تقوا، آن را امری لازم جهت کنترل تحریک‌های نفسانی دانسته و با تحلیلی ضرورت آن را در فرایند زندگی انسان به اثبات رسانده است (جوادی آملی، ۱۳۹۶، ج ۱: ۳۸۹-۳۹۰). در این راستا علامه طباطبایی نیز معتقد است تقوای خدای سبحان عبارت است از اینکه، خدای تعالی اطاعت بشود و معصیت نشود و بنده او در همه احوال برای او خاضع گردد. چه اینکه او نعمتش بدهد و چه اینکه ندهد (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۳: ۵۶۹).

پس می‌توان گفت تقوا خصوصیتی دارد که به حسب موارد، مختلف می‌گردند و قدر جامع آن‌ها پرهیز از محرّمات شرعی و عقلی، توجه به حق و التفات به پاک‌سازی عمل و به سوی مجرای طبیعی و متعارف اعمال حرکت کردن است، همان گونه که فجور، فاصله گرفتن از حالت اعتدال و خارج شدن از جریان طبیعی کارهاست (مصطفوی، ۱۳۹۳، ج ۱۳: ۱۸۴) بنابراین، تلاش برای حفظ اعتدال و خارج نشدن از جریان طبیعی و روال متعارف که با اطاعت از اوامر و نواهی الهی تحقق پیدا می‌کند، همان تقوا، صیانت و سپر گرفتن است. همان گونه که مواظبت بر اوامر و نواهی عقلی و عرفی چنین است (جوادی آملی، ۱۳۹۸، ج ۱: ۳۹۴).

۳.۳. مفهوم تقوای اجتماعی

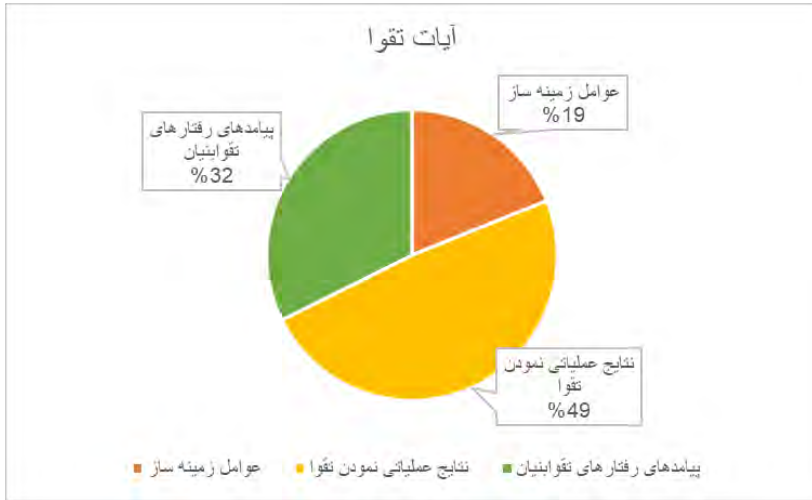
تقوا گستره‌ی معنایی زیادی دارد و امور اخلاقی و اجتماعی و سیاسی و اقتصادی را دربردارد. ابعاد فردی و اجتماعی تقوا در هم تنیده است و آثار اجتماعی که در قرآن برای تقوا آمده است، بیش از آثار اخلاقی و فردی است، چنانچه برخی بر این نظر هستند که تقوا اولاً و بالذات، اجتماعی است و سپس تقوای فردی مطرح می‌گردد (سلیمانی، ۱۳۹۸: ۳۳-۵۸).

زیست اجتماعی جزئی جدانشدنی از زندگی انسان است (همان). از نگاه قرآن روابط میان فردی انسان‌ها دارای سطوح متفاوتی است. یکی از بالاترین سطوح ارتباطی میان انسان‌ها سطحی است که جامعه با ویژگی رفتاری شخصیت متقی افراد رقم می‌زند.

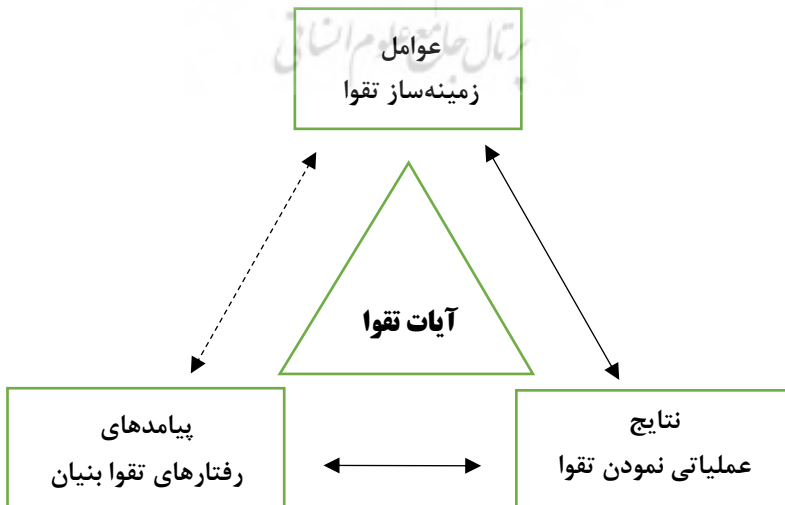
تقوا از نگاه قرآن، فرایندی پیچیده است که افراد با تبعیت از داده‌های دین فطری، زمینه شکل‌گیری آن را در خود فراهم می‌آورند به گونه‌ای که توان ایستادگی در برابر وسوس نفسانی و شیطانی را داشته باشد. این حالت، اگر در فردی شکل بگیرد علاوه بر امور فردی، در امور اجتماعی نیز اثرگذار و نتیجه‌بخش است. اگر تقوای اجتماعی در افراد جامعه تحقق یابد، تبدیل به تقوای جمعی شده و شاهد جامعه تقوامحور خواهیم بود. تقوای جمعی به این معناست که تعداد کثیری از آحاد جامعه عامل به تقوا باشند تا اندازه‌ای که برآیند و عمومیت جامعه نشانگر رعایت تقوا در معاشرت‌های اجتماعی باشد.

۴. آیات تقوا

فراوانی واژه‌ی تقوا در قرآن کریم ۱۷ بار و مشتقات آن بیش از ۲۰۰ بار است. این آیات در دسته‌بندی صورت گرفته در سه دسته عوامل بسترساز، نتایج و پیامدها قرار می‌گیرند و سطوح مختلفی از رفتار را در حوزه‌های میان فردی مانند روابط خانوادگی، اجتماعی و حاکمیتی نشان می‌دهند. در نمودار زیر فراوانی موضوع تقوا در بخش‌های سه‌گانه نشان داده شده است

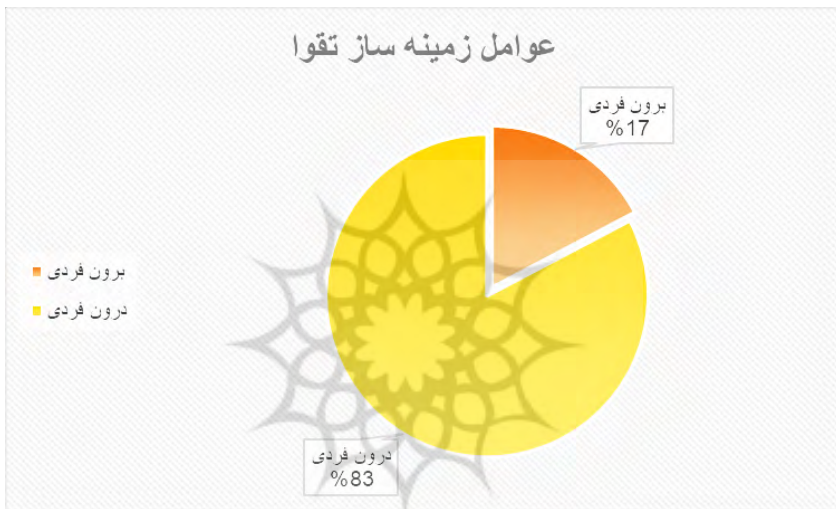

باید به این نکته نیز توجه داشت که بسیاری از آیات تقوا بین بخش‌های مختلف مشترک هستند و چه بسا آیه‌ای که هم ذیل عوامل زمینه‌ساز قرار می‌گیرد و هم عملکرد متقین را بیان می‌کند، لذا با در نظر گرفتن این تکرارها، در نهایت این نتیجه به دست آمد که ۱۹٪ از آیات تقوا، عوامل زمینه‌ساز تقوا را بیان می‌کنند که حصول آنها، شکل‌گیری تقوا و ایجاد یک شخصیت متقی را به دنبال دارد. ۴۹٪ از آیات، نتایج عملیاتی نمودن تقوا را در سطوح مختلف روابط میان‌فردی به تصویر می‌کشد و در نهایت ۳۲٪ از آیات، پیامدهای رفتارهای تقواییان را نشان می‌دهد. شبکه‌ی آیات تقوا را می‌توان به شکل زیر ترسیم کرد.

۱.۴. عوامل زمینه‌ساز تقوا

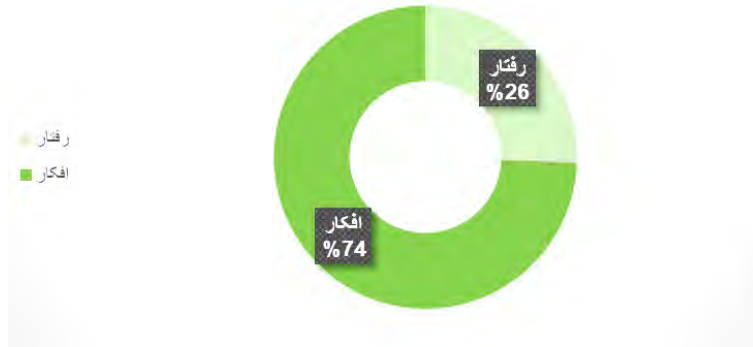
یکی از مباحث مهمی که در رابطه با تقوا مطرح است این است که چه عواملی به شکل‌گیری تقوا و ساخت شخصیت متقی منتهی می‌گردد. از بررسی آیاتی که به این مسئله می‌پردازند مشخص گردید دو دسته عوامل درون‌فردی و برون‌فردی، وظیفه شکل‌دهی به شخصیت متقی را به عهده دارند. در نمودار زیر نسبت‌های این عوامل آمده است که نشان می‌دهد، درصد بیشتر و قابل توجهی از آن به خود انسان وابسته است.

۱.۴.۱. عوامل درون‌فردی

منظور از عوامل درون‌فردی، اموری است که متصل به انسان است که خود به دو دسته حوزه افکار و حوزه رفتار تقسیم می‌گردد. بررسی این دسته آیات نشان می‌دهد، سهم عوامل مرتبط با افکار انسان در شکل‌گیری تقوا بیشتر از عوامل مرتبط با رفتار است. در نمودار ذیل فراوانی این دو دسته مشخص شده است و اختلاف تأثیر دو دسته را در شکل‌گیری تقوا نشان می‌دهد.

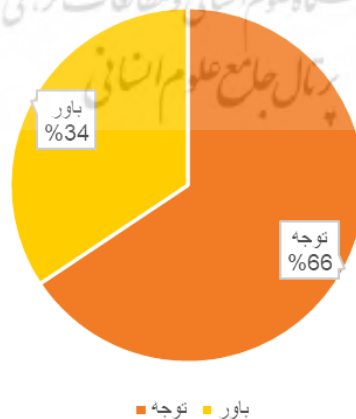
عوامل درون فردی تقوا

۴.۱.۱. عوامل درون فردی مرتبط با افکار

تحلیل این دسته از آیات نشان می‌دهد عوامل بسترساز فردی در حوزه‌ی افکار، خود به دو دسته عامل تأمل و توجه و عواملی که ناظر به باورمندی انسان است تقسیم می‌شود. از این میان عوامل نوع نخست فراوانی معناداری را نشان می‌دهد که بیانگر جایگاه تأمل و اندیشه در فرایند شکل‌گیری تقواست. این عوامل خود زمینه‌ساز مرحله بعد یعنی عوامل باورمحور است. در نمودار زیر فراوانی هر کدام از این دو دسته از آیات نشان داده شده است.

عوامل درون فردی مرتبط با افکار

۴. ۱. ۱. ۱. عوامل درون‌فردی در حوزه‌ی توجه

بنابر این دسته آیات، شش موضوع مهم برای تأملات و تفکرات تقوازا وجود دارد؛ تأمل در صفات الهی اعم از توحید و یگانگی معبود (مؤمنون: ۲۳ و ۳۲؛ نحل: ۲)، تدبیر الهی و مقام ربوبیت (مؤمنون: ۵۲ و ۸۶-۸۷؛ یونس: ۳۱)، خالقیت (شعراء: ۱۸۴) و مالکیت خداوند (نحل: ۵۲)، تأمل در ماهیت دنیا و رابطه آن با آخرت (نساء: ۷۷؛ أنعام: ۳۲؛ أعراف: ۱۶۹؛ یوسف: ۱۰۹)، تأمل در وجود امدادها و نعمت‌های الهی (شعراء: ۱۳۲؛ آل‌عمران: ۱۲۳؛ مائده: ۱۱)، تأمل در آنچه به مصلحت اوست (عنکبوت: ۱۶)، تأمل در ماهیت قیامت (حج: ۱؛ لقمان: ۳۳) و رابطه آن با اعمال انسانی و بالاخره تأمل در بازتاب پیروی از دستورات الهی در سرانجام زندگی خود (بقره: ۱۹۶؛ زمر: ۱۶؛ حشر: ۷).

در این بررسی، توجه به درصد آیاتی که تأمل در صفات الهی را تقوازا می‌داند، نشان می‌دهد اولین مرتبه‌ی تقوا، تقوای از عقائد باطل مانند شرک و کفر و عناد و مانند آن است (طیب، ۱۴۱۲، ج ۹: ۳۸۹). که با تدبیر در توحید و دیگر صفات خداوند به دست می‌آید زیرا تقوا تجسم واقعی احساس بندگی مطلق به خداست (فضل‌الله، ۱۴۱۹، ج ۱۶: ۱۶۲).

در تحلیل آیاتی که تأمل در ماهیت دنیا و آخرت را عامل تقوا معرفی کرده‌اند، برخی مفسران بر این باورند که باید خردمند را کسی دانست که نعمت بزرگ و جاویدان را، هرچند نسبی باشد، بر نعمت کوچک و از بین رفتنی، هرچند نقد باشد، ترجیح دهد (مغنیه، ۱۳۷۸، ج ۲: ۶۰۲). انسان اگر به مصلحت حقیقی و واقعی خود توجه کند متوجه می‌شود آنچه باعث سعادت و رشد او می‌شود تنها در سایه‌ی عبودیت و تقوا حاصل می‌شود، زیرا آنچه در مقابل عبودیت و تقوا قرار دارد (یعنی شرک و لوازم آن) همگی در ذیل مفهوم شر قرار دارند (فخر رازی، ۱۴۲۰، ج ۲۵: ۳۸). همچنین آگاهی از عذاب و عقاب، انسان را از نافرمانی باز می‌دارد (قمی مشهدی، ۱۳۶۸، ج ۲: ۲۸۷).

۴. ۱. ۱. ۲. عوامل درون فردی در حوزه‌ی باور

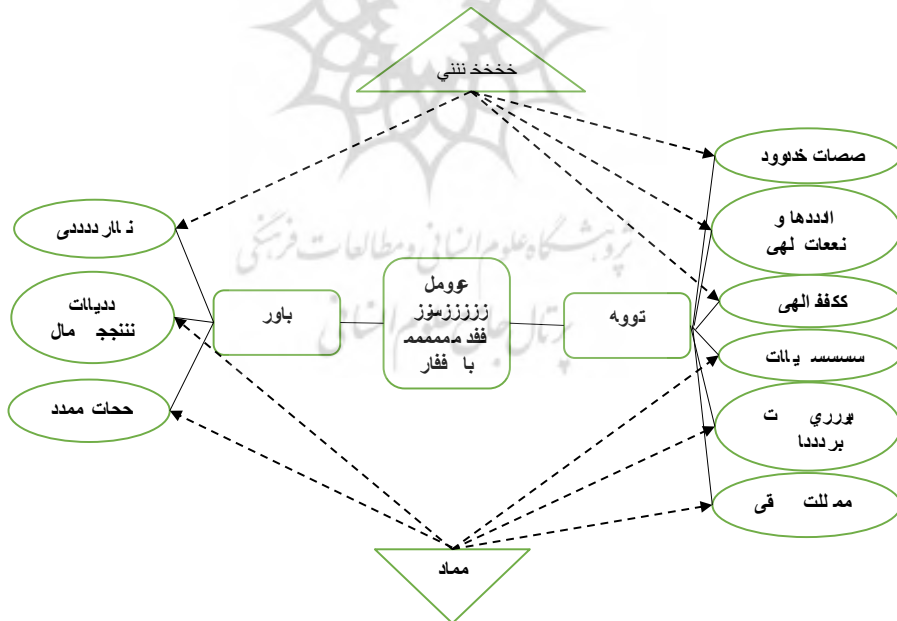
دسته دوم از عوامل فردی درونی، مربوط به باور است. باور به معنای یقین، اعتقاد (دهخدا، ۱۳۷۳، ج ۳: ۲۷۳۶)، راست دانستن و قبول داشتن (نفیسی، بی تا، ج ۱: ۵۲۵) امری است. وقتی انسان امری را باور کند به این معناست که آن امر به حدی در ذهن او رسوخ کرده است که کاملاً نسبت به آن حضور ذهن دارد و برای یادآوری آن دیگر نیاز به توجه و تفکر ندارد.

بررسی آیات ناظر به تقوا نشان می‌دهد عامل باور در سه مورد می‌تواند زمینه شکل‌گیری تقوا در انسان گردد؛ باور به دریافت نتیجه اعمال (بقره: ۴۸، ۲۸۱؛ آل عمران: ۱۳۱)، باور به زندگی مجدد (مائده: ۹۶؛ انعام: ۷۲؛ مجادله: ۹؛ نجم: ۳۹) و باور به ناظر دائمی (بقره: ۲۸۳؛ مائده: ۷ و ۸؛ احزاب: ۵۵). باور که نتیجه تأمل و تفکر دائمی است انسان را در سه حوزه مرتبط با خود یعنی نظام‌مندی هستی و نتیجه‌بخشی اعمال، اثبات قطعی آخرت و شناخت عمیق نسبت به وجود ناظران دقیق، به یقین می‌رساند. قرآن با ارائه این دیدگاه وسیع، بینش نخستین مؤمنان را گشود و افکار و اخلاقشان را دگرگون ساخت و نظامی بر طبق اراده خداوند حکیم و احکامش بپا داشت (طالقانی، ۱۳۶۲، ج ۲: ۲۶۱).

※ نکته: برآیند عوامل زمینه‌ساز درون فردی مرتبط با افکار

در بررسی عوامل بسترساز فردی مرتبط با افکار، این نتیجه‌ی قابل توجه به دست می‌آید که همگی این عوامل به دو اصل مهم از معارف اسلامی یعنی خداشناسی و معاد بازمی‌گردند. این برآیند در مدل زیر نشان داده شده است.

۴. ۱. ۱. عوامل درون فردی مرتبط با رفتار

بخش دوم از عوامل فردی زمینه‌ساز شخصیت متقی، مربوط به رفتارهایی است که قرآن نتیجه‌ی انجام آنها را، شکل‌گیری تقوا دانسته است که در شکل زیر به همراه میزان فراوانی نشان داده شده‌اند.

آنچه در فطرت بشر به طور اقتضاء نهاده شده و با الهام پی‌درپی به ذهن او یادآوری می‌کند، در اثر توجه کامل به اصول اعتقادی و انجام وظایف دینی، به صورت فعلیت درمی‌آید و سعادت که در انتظار بشر و غرض از خلقت او است به دست می‌آید (حسینی همدانی، ۱۴۰۴، ج ۱۸: ۱۶۵) بنابراین اگر انسان مطابق با فطرتش عمل کند تقوایی را که خداوند به او الهام (شمس: ۸) کرده است به مقام فعلیت می‌رساند.

خداوند علاوه بر اینکه تقوا را به انسان الهام می‌کند جزئیات مسیر را نیز به وسیله‌ی ارسال شریعت، برای او تبیین می‌کند و عمل بر اساس این آموزه‌ها سهم بسزایی در شکل‌گیری و تثبیت شخصیت تقوامحور دارد (بقره: ۱۸۷؛ انعام: ۱۵۳؛ توبه: ۱۱۵)؛ قرآن کریم با ارائه‌ی مجموعه‌ای منسجم از بایدهای رفتاری مسیر سعادت را نشان داده و آنها را از لغزش‌های احتمالی در تشخیص راه سعادت رهایی بخشیده است (حسینی همدانی، ۱۴۰۴، ج ۲: ۱۳۲). خدا خود را اهل تقوا می‌داند (مدثر: ۵۶) پس اوست که توفیق تقوا می‌دهد (طیب، ۱۳۶۹، ج ۱۳: ۲۸۹)؛ از نگاه آیات قرآن تقوا برآیندی است که بر اثر انتخاب راه مستقیم شکل می‌گیرد و تنها در این صورت است که توفیق الهی نصیب او می‌گردد (محمد: ۱۷) در واقع انتخاب درست و شکوفاسازی استعداد درون، همراهی تقوا را برای انسان به دنبال دارد (فتح: ۲۶). از دیگر اموری که امکان زمینه‌کسب تقوا را در انسان به وجود می‌آورد می‌توان به عبادت (بقره: ۲۱)، تقویت اراده (بقره: ۱۸۳؛ آل عمران: ۱۸۶) و هجرت (زمر: ۱۰) برای امکان‌سازی عبادت الهی (مکرم، ۱۳۷۱، ج ۱۹: ۴۰۲) اشاره کرد.

۴.۱.۲. عوامل برون‌فردی

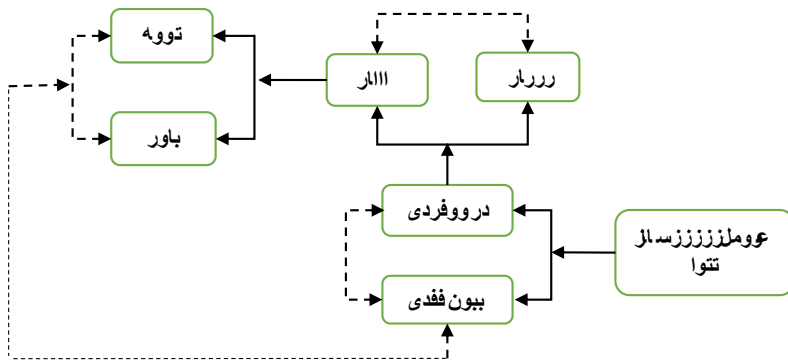
دسته‌ی دوم از عوامل بسترساز شخصیت متقی، عواملی هستند که از بیرون، بر وجود انسان تاثیر گذاشته و سبب ایجاد تقوا می‌شوند. این عوامل در صورتی به شکل‌گیری تقوا منتهی می‌شوند که انسان خود زمینه را فراهم کند و اهلیت دریافت تقوا را در خود ایجاد کرده باشد چنانچه امام صادق علیه السلام فرمود: «کسی که از درون نفس خود واعظ و هشداردهنده‌ای نداشته باشد مواظب مردم و اندرزگویان سودی به حال او ندارد» (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۶۷: ۷۰).

از مهم‌ترین عوامل برون‌فردی، دریافت آگاهی‌های لازم است. این تذکرات زمانی همراه با تهدید و توبیخ است (بقره: ۶۳؛ اعراف: ۱۷۱) تا دستورات الهی را، مطالعه و یادآوری کرده و آنها را فراموش نکنند و غفلت نورزند (حوی، ۱۴۲۴، ج ۱: ۱۵۷) شاید تقوا در وجود آنها بیدار شود؛ زمانی نیز به صراحت بیان می‌کند انذار و تذکر دادن می‌تواند انسان را متوجه تقوا کند (انعام: ۵۱ و ۶۹؛ اعراف: ۶۳ و ۱۶۴). در تحلیل برخی مفسران، پرهیزگاری میوه‌ی درخت یادآوری است (مکارم، ۱۳۷۱، ج ۱۹: ۴۴۴). به گونه‌ای که رساندن افراد به سطح تقوا و حفظ آنها در این سطح، از طریق یادآوری دائمی امکان‌پذیر است تا فراموشی و غفلت، بر آنها غلبه نکند (مدرسی، ۱۴۱۹، ج ۳: ۹۹).

تقوا، نتیجه‌ی تأمل در آموزه‌های دین الهی است که در شکلی هماهنگ و بدون اعوجاج، در قالب وحی الهی به بشر داده شده است (زمر: ۲۸؛ طه: ۱۱۳) و اگر معانی این آموزه‌ها روشن باشد، عمل به آنچه او می‌خواهد آسان‌تر خواهد بود و این همان تقوا است (ابن‌عاشور، ۱۴۲۰، ج ۲۴: ۷۸).

الزام رفتاری از بیرون و اجرایی شدن حدود الهی نیز زمینه تقوامداری را در افراد تقویت می‌کند؛ ضمانت اجرایی قصاص به عنوان یکی از حدود الهی از نگاه قرآن، سبب ایجاد تقوا می‌شود (بقره: ۱۷۹)، (مغنیه، ۱۳۷۸، ج ۱: ۴۹۲). بنابراین هدف از قصاص، ایجاد بازدارندگی در برابر ناهنجاری‌های اجتماعی است (مدرسی، ۱۴۱۹، ج ۱: ۳۲۲)؛ برخی مفسرین این بازدارندگی را تنها نسبت به قتل دانسته‌اند ولی برخی دیگر آن را شامل همه کجروی‌های اجتماعی دانسته‌اند (ابوالفتوح رازی، ۱۴۰۸، ج ۲: ۳۴۰)؛ بنابر آنچه از آیات و تحلیل‌های مفسران آورده شد مشخص گردید الزام رفتاری از بیرون، روحیه‌ی خودنگهداری را در انسان ایجاد و حفظ می‌کند.

مدل کلی عوامل زمینه‌ساز تقوا

بررسی در فراوانی کلمات موجود در عوامل زمینه ساز تقوا نشان می‌دهد که کلمات: توجه، باور، صفات و خداوند نقش پر رنگ‌تری دارند.

۲.۴. نتایج عملیاتی نمودن تقوا

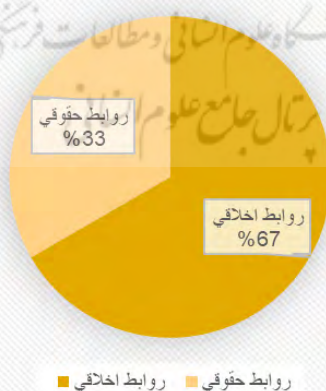
پس از حصول عوامل زمینه‌ساز، تقوا در وجود انسان شکل می‌گیرد، سپس عملیاتی کردن آن، نتایجی را در حوزه‌ی روابط میان فردی به دنبال دارد که بیش از نیمی از آیات تقوا را شامل می‌شود. نتایج دست‌آمده، در روابط میان فردی، در سه سطح خانواده، اجتماع و سیاست قابل بررسی است که در آیات قرآن نیز بازتاب یافته است. میزان هر کدام از این نتایج در شکل زیر نشان داده شده است.

۴.۲.۱. نتایج عملیاتی نمودن تقوا در سطح خانواده

خانواده یک واحد اجتماعی است که هدف از آن در نگاه قرآن، تأمین سلامت روانی برای برای افراد و همچنین ایجاد آمادگی برای برخورد و رویارویی با پدیده‌های اجتماعی است (صدرطباطبایی، ۱۳۸۰: ۱۳۲-۱۳۹). تقوامداری مسیری است که به این هدف ختم می‌شود. آیاتی که نتایج تقوا در سطح خانواده را بیان می‌کند، ۶۷٪ به مسائل اخلاقی و ۳۳٪ به مسائل حقوقی اشاره دارد. در واقع قرآن کریم در آیاتی که مربوط به مباحث خانواده است، پس از بیان احکام یا توصیه‌های لازم، به نوعی وارد بحث تقوا شده و به صورت فعل امر یا بیان شرط، به آن سفارش نموده است. نکته قابل توجه این است که آمیزه‌ای از مسائل حقوقی و اخلاقی در این آیات وجود دارد که الهام‌بخش این نکته است که در روابط خانوادگی، احکام حقوقی به تنهایی راهگشا نیست (موسوی، ۱۳۹۷: ۶۸-۹۱). روابط حقوقی در خانواده به حدی با اخلاق در هم تنیده شده که رعایت هر کدام در گرو پایبندی به دیگری است؛ همان اندازه که عدم توجه به حقوق افراد می‌تواند آسیب‌زا باشد، اگر اخلاق نادیده گرفته شود، و هر کدام از افراد خانواده صرفاً به حقوق خود توجه داشته باشند، روابط افراد سرد و بی‌روح خواهد شد. ضمن اینکه احساس وظیفه نسبت به رعایت حقوق دیگران تنها در سایه‌ی داشتن اخلاق متعالی شکل می‌گیرد که این اخلاق در نتیجه‌ی ایجاد ماهیت تقوا و روحیه‌ی خودنگهداری، حاصل می‌شود.

نتایج عملیاتی نمودن تقوا در سطح خانواده

۴.۲.۱.۱. نتایج حقوقی تقوا در روابط خانوادگی

آیاتی که به مسائل حقوقی بین افراد خانواده اشاره دارد نشان می‌دهد که در نتیجه‌ی ایجاد ماهیت تقوا، شخص متقی، حقوق شرعی افراد خانواده را هم در حال حیات (بقره: ۱۳۱ و ۲۳۳) و هم برای پس از مرگ با انجام وصیت رعایت می‌کند (بقره: ۱۸۰). همچنین حدود الهی را نسبت به پیش‌آمدها مورد توجه قرار داده (طلاق: ۴۱) و عدالت را محور کار خود قرار می‌دهد (نساء: ۱۲۹؛ طلاق: ۲).

۴.۲.۱.۲. نتایج اخلاقی تقوا در روابط خانوادگی

رعایت امور اخلاقی در خانواده نیز، از نتایج تقواست که در آیات قرآن به آن اشاره شده است. مسئولیت‌پذیری، نوعی رفتار اخلاقی است که در نتیجه‌ی تقوا حاصل می‌شود و در حفظ بنیان خانواده (احزاب: ۳۷) و روابط خویشاوندی (نساء: ۱) و توجه به آخرت خویشاوندان (تحریم: ۶؛ طه: ۱۳۲) نمود پیدا می‌کند.

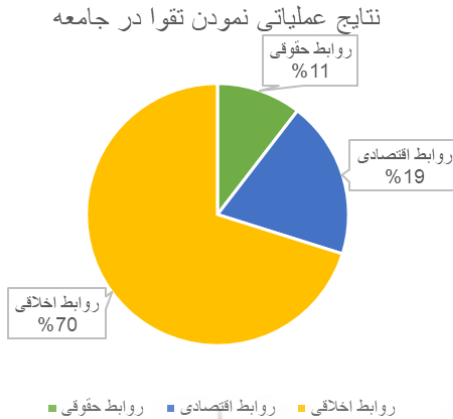
در خانواده‌ای که تقوا حاکم باشد، صرفاً به حقوق توجه نمی‌شود بلکه افراد می‌دانند گاهی باید با مدارا، سازش و عدم مقابله به‌مثل (مائده: ۲۷ و ۲۸)، از پاره‌ای از حقوق گذشت تا بنیان خانواده از هم نپاشد (نساء: ۱۲۸ و ۱۲۹). زیرا سرچشمه‌ی بسیاری از نزاع‌ها و کشمکش‌ها این است که افراد می‌خواهند تمام حقوق خود را بی‌کم‌وکاست دریافت کنند (مکارم، ۱۳۷۱، ج ۴: ۱۵۱)، اما گذشت بر استیفای حق برتری دارد و به تقوا نزدیک‌تر است (بقره: ۲۳۷).

روحیه‌ی تقوا و خودنگهداری سبب می‌شود انسان در هر حال احترام پدر و مادرش را نگه‌دارد (مریم: ۱۳ و ۱۴) و حرمت همسرش را هم در زندگی مشترک (بقره: ۲۲۳) و هم در اختلافات (بقره: ۲۳۱ و ۲۴۱؛ طلاق: ۱ و ۲) حفظ کند تا هم حرمت خدا را در زندگی زناشویی حفظ کرده‌باشد (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۲: ۳۲۱) و هم در اختلافات، زمینه را برای بازگشت به پیوند زناشویی، فراهم کند (مکارم، ۱۳۷۱، ج ۴: ۲۲۲).

۴.۲.۲. نتایج عملیاتی نمودن تقوا در سطح اجتماع

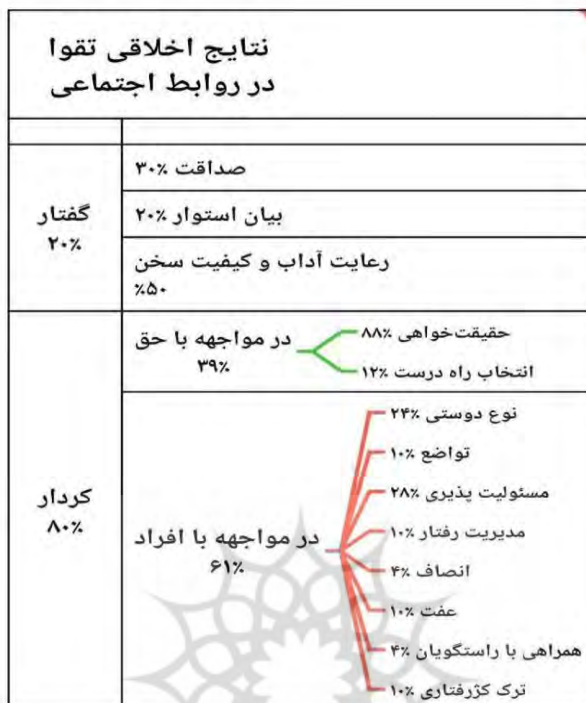
وقتی ماهیت تقوا در وجود آحاد یک جامعه ایجاد شود، در نتیجه، تقوا در سطح جامعه شکل گرفته و عملکرد افراد در اجتماع مبتنی بر ویژگی خودنگهداری می‌شود. آیات مربوط به شکل‌گیری تقوا در سطح اجتماع که بیشترین آمار را به خود اختصاص داده است، به سه دسته از نتایج تقوا در

روابط اخلاقی، روابط اقتصادی و روابط حقوقی اشاره دارد که در شکل زیر میزان فراوانی هر دسته مشخص شده است.

۱. ۲. ۳. ۴. نتایج اخلاقی تقوا در روابط اجتماعی

آیاتی که مربوط به نتایج تقوا در روابط اخلاقی جامعه هستند، ۲۰٪ به شیوه‌ی گفتار متقین اشاره دارد و ۸۰٪ رفتار اخلاقی آنها را در اجتماع نشان می‌دهد. در جدول زیر، این نتایج به همراه درصد فراوانی هر کدام آمده است.

۴.۲.۱.۱. نتایج اخلاقی تقوا در گفتار

یکی از اصلی‌ترین نتایج تقوا که در گفتار شخص متقی نمایان می‌شود، صدق‌گفتاری است که در زمره‌ی صفات این گروه از انسان‌ها بیان شده است (بقره: ۱۷۷؛ آل‌عمران: ۱۷؛ زمر: ۳۳) که بنابر روایات، صدق رفتاری را نیز به دنبال دارد (کلینی، ۱۳۸۷، ج ۳: ۳۰۱). فرد متقی علاوه بر راستگویی، به حق سخن می‌گوید و دارای بیانی استوار و به‌جا است (نساء: ۹؛ احزاب: ۷۰)؛ او همچنین آداب چگونه سخن گفتن را در موقعیت‌های مختلف و کم و کیف سخن مراعات می‌کند (احزاب: ۳۲؛ حجرات: ۳ و ۱۲؛ مجادله: ۹) و گرفتار خودستایی نمی‌شود (نجم: ۳۲).

۴.۲.۲.۱.۲. نتایج اخلاقی تقوا در کردار

عکس‌العمل انسان در اجتماع می‌تواند نسبت به اصل حق و باطل، یا افراد جامعه سنجیده شود، بنابراین این گروه از نتایج به دو دسته تقسیم می‌شوند:

الف) نتایج تقوا در مواجهه با حق

فرد با تقوا دارای روحیه‌ی حقیقت‌گرایی است و عملکردش در مواجهه حق نیز بر همین مبناست، زیرا تقوا حقیقتی است که همه‌ی حقایق حول آن می‌چرخند (مدرسی، ۱۴۱۹، ج ۱۱: ۴۸۵). بنابراین فرد متقی حق را تکذیب نمی‌کند (بقره: ۲۴ و ۴۱؛ اعراف: ۳۵؛ نور: ۵۲؛ زمر: ۳۳) و وقتی حق برایش روشن شد، بهانه‌جویی و درخواست بیجا ندارد (مائده: ۱۱۲) زیرا تقوا، یقین را افزایش داده و موجب درک حقایق می‌شود (مدرسی، ۱۴۱۹، ج ۲: ۴۹۶)؛ از آنجا که اعتبار در هر جا با حق است، و لو اینکه حق جویان کم و معدود باشند (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۶: ۲۱۶)، انسان متقی در مواجهه با اکثریت باطل، تحت تاثیر قرار نمی‌گیرد و اعتبار را به حق می‌بخشد (مائده: ۱۰۰). پندپذیری، جلوه‌ای دیگر از حقیقت‌گرایی متقین است که تکرار عبارت «مَوْعِظَةٌ لِّلْمُتَّقِينَ» (بقره: ۶۶؛ آل عمران: ۱۳۸، نور: ۳۴؛ مائده: ۴۶) و «تَذَكُّرَةٌ لِّلْمُتَّقِينَ» (حاقه: ۴۸) در آیات مختلف نشان می‌دهد که آنها اهل پند و اندرز هستند (سبزواری، ۱۴۰۶، ج ۵: ۱۱۳) و موعظه‌ی حق را می‌پذیرند (مائده: ۱۰۸) ولی، انسان بی‌تقوا در مقابل نصیحت تکبر می‌ورزد (سلطان علی شاه، ۱۴۰۸، ج ۱: ۱۸۷) که عاقبت نامطلوبی به دنبال دارد (بقره: ۲۰۶). انسان متقی نسبت به حقیقت دین، بیشترین پذیرش را دارد و احکام خدا را تغییر نمی‌دهد (مائده: ۸۷ و ۸۸) زیرا رستگاری، در محور اطاعت از مجموع احکام قرار داده شده است (حسینی همدانی، ۱۴۰۴، ج ۵: ۱۲۰)؛ او همچنین از دین خدا در جهت سوء استفاده نکرده (بقره: ۲۲۴ و ۳۳۳) و عادات نادرست را تکرار نمی‌کند (بقره: ۱۸۹) بلکه برای هر کاری از راه درست آن وارد می‌شود (برقی، بی‌تا، ج ۱: ۲۲۴).

ب) نتایج تقوا در مواجهه با افراد

تقوا، بنیانی قوی و نافع در دنیا و آخرت است (حجاری، ۱۴۱۳، ج ۲: ۱۸) و هر رفتاری که بر مبنای تقوا نباشد محکوم است (توبه: ۱۰۹)؛ وقتی مبنای رفتار در اجتماع تقوا باشد، نوع دوستی، و توجه به نیازهای دیگران در جامعه گسترش پیدا می‌کند (آل عمران: ۱۱۴ و ۱۱۵؛ مائده: ۲ و ۹۳؛ نحل: ۳۰ و ۱۲۸؛ زمر: ۱۰، ذاریات: ۱۵-۱۶) زیرا تقوا مبدأ خیر و عمل نیکوست (فیض کاشانی، ۱۴۱۵، ج ۱: ۳۷۲). تحلیل این دسته آیات نشان داد افراد متقی در اجتماع، نسبت به هم احساس مسئولیت کرده و همدیگر را به کارهای خوب دعوت می‌کنند و از کارهای ناصواب باز می‌دارند (آل عمران: ۱۱۴؛ علق: ۱۲؛ انعام: ۶۹؛ اعراف: ۱۶۴). آنها تنها با هدف تذکر دادن وارد مجالس معصیت می‌شوند

(مکارم، ۱۳۷۱، ج: ۵، ۲۹۱) و به این شکل، انزجارشان را از فسق و فساد نشان می‌دهند (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج: ۸، ۳۸۴)، متقین با داشتن حس مسئولیت‌پذیری اجتماعی، به اصلاح‌گری میان مردم پرداخته (بقره: ۲۲۴؛ اعراف: ۳۵؛ حجرات: ۱۰) و خود را از فتنه‌ی اختلاف‌ها حفظ می‌کنند (انفال: ۲۵) زیرا می‌دانند در صورت بی‌تفاوتی و عدم احساس مسئولیت، اگر فتنه‌ای به پا شود، آثار سوء آن، دامن‌گیر همه‌ی امت می‌شود (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج: ۹، ۶۴).

تحصیل روحیه‌ی تقوای محور سبب می‌شود انسان، با کنترل خشم، رفتارش را مدیریت کند (آل‌عمران: ۱۵-۱۷ و ۱۳۳-۱۳۶) و تعاملش همراه با مدارا باشد. شخص متقی با راستگویان همنشینی و همراهی دارد (توبه: ۱۱۹) و در مقابل مردم، نخوت و برتری‌جویی ندارد (بقره: ۲۰۶؛ قصص: ۸۳)، بلکه متواضع است (آل‌عمران: ۱۵-۱۷) و در مواجهه با افراد انصاف دارد (نساء: ۹).

از دیگر نتایج اخلاقی تقوا در روابط اجتماعی، حفظ عفت و دعوت دیگران به آن است (مریم: ۱۸؛ هود: ۷۸؛ حجر: ۶۹). متقی همواره از کژرفتاری‌هایی مانند بخل، حرص (تغابن: ۱۶)، سوءظن و تجسس در امور دیگران دوری می‌کند (حجرات: ۱۲) و هنجارهای مخصوص اجتماعات خاص مانند حج را که سبب رشد روح تقوا در نفوس می‌شود (مدرسی، ۱۴۱۹، ج: ۱، ۳۵۱) رعایت می‌کند (بقره: ۱۹۷).

۲.۲.۲.۴. نتایج اقتصادی تقوا در روابط اجتماعی

یکی از روابط اصلی و گریزناپذیر در جامعه، روابط مالی و اقتصادی مردم با یکدیگر است. نتایج تقوا در این روابط، در سه فقره‌ی توجه به توانمندسازی اقتصادی مردم، رعایت آداب تجارت و

استثمار نکردن بروز می‌کند که درصد هر کدام در شکل روبرو نشان داده شده است.

از جمله علل اختلال نظام و انقراض اجتماعات بشر، آن است که ثروت در نزد گروهی که در اقلیت هستند تمرکز یابد (حسینی همدانی، ۱۴۰۴، ج ۷: ۷۵)؛ توزیع درآمد و امکانات از مباحث اقتصادی در اسلام است که هدف از آن، رسیدن به رفاه عمومی در جامعه، برقراری عدالت اقتصادی و ریشه‌کن کردن فقر می‌باشد. بنابراین، اجرای احکام وضعی اقتصادی در اسلام می‌تواند فرد و جامعه را به سمت توانمندی معیشتی پیش ببرد (اسماعیلی، ۱۳۹۴: ۷۷-۹۵). توجه به توانمندسازی اقتصادی مردم پررنگ‌ترین نتیجه‌ی اقتصادی تقوا می‌باشد (بقره: ۲-۳ و ۱۷۷؛ آل‌عمران: ۱۵-۱۷ و ۱۳۴؛ اعراف: ۱۵۶؛ تغابن: ۱۶؛ لیل: ۵؛ ذاریات: ۱۵-۱۹؛ لیل: ۱۷-۲۱) که بیشترین سهم از آیات تقوا در این زمینه را، به خود اختصاص داده است.

قرآن، مقررات دقیقی برای امور تجاری و اقتصادی بیان کرده تا سرمایه‌ها هر چه بیشتر رشد طبیعی خود را پیدا کنند و بن‌بست و نزاعی در میان مردم رخ ندهد (مکارم، ۱۳۷۱، ج ۲: ۳۸۲) و تقوا را ضامن اجرای این احکام می‌داند (بقره: ۲۸۲ - ۲۸۳). در جامعه‌ی تقوا محور، ربا که نوعی استثمار و بهره‌کشی اقتصادی است (بقره: ۲۷۸؛ آل‌عمران: ۱۳۰) و رفتاری متناقض با انفاق است (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۴: ۲۵) جایی ندارد.

۴. ۲. ۳. نتایج حقوقی تقوا در روابط اجتماعی

تحلیل این دسته آیات نشان داد اصلی‌ترین نتایج تقوا که در روابط حقوقی افراد در اجتماع بروز می‌کند، شهادت به حق و عادلانه (۷۱٪) و وفای به عهد (۲۹٪) است.

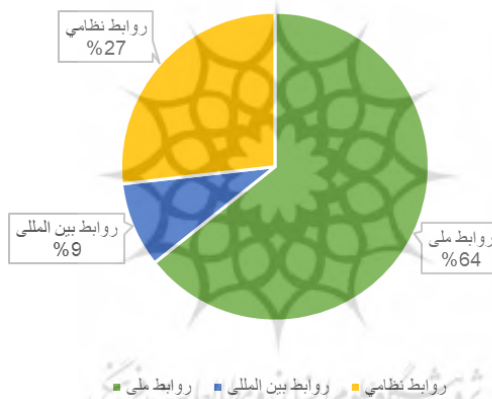
عدل همانند مسئله‌ی توحید در تمام اصول و فروع اسلام ریشه دارد و در مباحث اجتماعی اسلام روی هیچ اصلی به اندازه عدالت تکیه نشده است (مکارم، ۱۳۷۱، ج ۴: ۳۰۱-۳۰۲). یکی از جاهایی که در قرآن به عدالت اشاره شده است، نسبت به بحث شهادت و گواهی دادن است که این سلوک اجتماعی ملازم با تقوا دانسته شده است (مائده: ۸؛ طلاق: ۲). اگر از فرد متقی برای تحمل شهادت دعوت شد، می‌پذیرد (بقره: ۲۸۲) و در هنگام نیاز، نه تنها شهادتش را کتمان نمی‌کند (بقره: ۲۸۳) بلکه به صورت صحیح و اصولی آن را ادا می‌کند (مائده: ۱۰۸).

از دیگر ویژگی‌های متقین در روابط حقوقی، وفای به عهد است (بقره: ۱۷۷) که نمودار تعالی روحی و قدرت اراده و شخصیت محکم افراد و روابط اجتماع است (طالقانی، ۱۳۶۲، ج ۲: ۵۱) و متقین را محبوب خدا قرار می‌دهد (آل‌عمران: ۷۶).

۳.۲.۴. نتایج عملیاتی نمودن تقوا در سطح سیاست

سیاست به معنای حکم راندن بر رعیت و اداره کردن امور مملکت است (دهخدا، ۱۳۷۳، ج ۸: ۱۲۲۵). حکومت، ضرورت انکارناپذیری است که انسان‌ها برای حفظ نظم جامعه‌ی خود و تضمین منافع همگانی به آن نیاز دارند. بر اساس مبانی هستی‌شناسی، معرفت‌شناسی و انسان‌شناسی قرآنی، حکومت دینی، تنها نوع حکومت است که می‌تواند ضرورت‌های فوق را تامین کند (جباری، ۱۳۹۶: ۱۰۱-۱۲۸). تحلیل این دسته آیات نشان می‌دهد شکل‌گیری تقوا در اجتماع، نتایجی نیز در سطح سیاست دارد که در آیات قرآن به آنها اشاره شده است. این نتایج به همراه میزان فراوانی در شکل زیر آمده است.

نتایج عملیاتی نمودن تقوا در سطح سیاست

۳.۲.۴.۱. نتایج تقوا در روابط ملی

این دسته نتایج در روابط سیاسی، روندی طرفینی دارد و چگونگی رابطه مردم با حاکمیت (۴۳٪) و رهبری جامعه با مردم (۵۷٪) را نشان می‌دهد.

۳.۲.۴.۱.۱. نتایج تقوا در رابطه‌ی حاکمیت با مردم

از آنجا که تاریخچه‌ی پیدایش حکومت دینی به پیشینه‌ی تاریخی انبیای الهی بازمی‌گردد (جباری، ۱۳۹۶: ۱۰۱-۱۲۸) همه آیاتی که عملکرد یک حاکم متقی را نشان می‌دهد مربوط به سیره‌ی عملی پیامبران الهی به عنوان باتقواترین افراد، در برخورد با جامعه‌ی انسانی است. هر اندازه

حوزه‌ی مدیریتی یک فرد بزرگ‌تر باشد احتمال لغزش او بیشتر است، از این جهت برای انسانی که می‌خواهد نظام هستی را اداره کند، عصمت را شرط دانسته‌اند. در حقیقت عصمت، مرتبه‌ی نهایی ملکه‌ی تقوا و عالی‌ترین مرحله‌ی آن است (جوادی آملی، ۱۳۹۶، ج ۱: ۳۸۹). طبق تحلیل‌های انجام شده، نتایج تقوا در رابطه‌ی حاکمیت با مردم، در دو امر اصلی بروز می‌کند که عبارتند از:

(الف) تحریض مردم به تقوا (۷۶٪)

با تحلیل این دسته آیات مشخص شد بیشترین عملکردی که انبیای الهی در مواجهه با جامعه‌ی انسانی داشتند، دعوت مردم به تقوا و تحریض آنها بر آن بود (آل‌عمران: ۵۰؛ اعراف: ۶۵؛ شعراء: ۱۱، ۱۰۶، ۱۰۸، ۱۱۰، ۱۲۴، ۱۲۶، ۱۳۱، ۱۴۲، ۱۴۴، ۱۵۰، ۱۶۱، ۱۶۳، ۱۷۷ و ۱۷۹؛ صافات: ۱۲۴؛ زخرف: ۶۳؛ نوح: ۳). سیره‌ی اهل‌بیت: نیز بر همین منوال بود و در نهج‌البلاغه به کرات مشاهده می‌شود حضرت علی علیه السلام بعد از حمد و ثنای خدا، مردم را به تقوا سفارش کرده‌اند (خطب: ۱۷۳، ۱۸۸، ۱۹۱، ۱۹۵).

(ب) مدیریت اصولی (۲۴٪)

حاکم دینی، همچنان که حکومتش را بر پایه‌های صبر و تقوا بنا کرده است (یوسف: ۹۰)، جامعه را نیز به نحو اصولی و بر مبنای تقوا مدیریت می‌کند. رفتار حاکم متقی، همراه با نیکی و مهربانی است نه زورگویی و شقاوت (مریم: ۱۳-۱۴). او در کنار توجه به رفاه مادی و فقرزدایی از مردم و جبران برخی خسارت‌های مالی آنان (حشر: ۷؛ ممتحنه: ۱۱)، با سرمایه‌گذاری روی فرهنگ تقوا و معنویت جامعه، راه جذب سرمایه‌های مادی و معنوی را برای جامعه هموار می‌کند، زیرا اعتقاد به خدا و تقوا نسبت به او، موضوعی جدا از واقعیت زندگی نیست (قطب، ۱۴۲۵، ج ۳: ۱۳۳۸) و در سایه‌ی ایمان و تقوای جمعیت‌ها (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۸: ۲۵۴)، ابواب برکات باز و سرمایه‌ها جذب می‌شود (اعراف: ۹۶). وی در این مسیر خود و خانواده‌اش قوانین الهی را نسبت به سایر افراد در جامعه، به نحو اتم و شدیدتر رعایت می‌کنند (احزاب: ۳۲) زیرا دشمنان به دنبال روزنه‌ای هستند که بتوانند از طریق آن به حاکمیت نفوذ کنند، و ضعف در خانواده‌ی حاکم ممکن است این فرصت را به آنها بدهد (مدرسی، ۱۴۱۹، ج ۱۰: ۳۱۸).

حاکم متقی با ایمان به اینکه فرجام نیک از آن متقین است (هود: ۴۹) همواره امید را به جامعه تزریق می‌کند و با ترسیم آینده‌ای روشن و متعلق به متقین، مردم را به پایداری و تقوا دعوت می‌کند (اعراف: ۱۲۸) زیرا دانستن این واقعیت، انرژی توده‌های ضعیف را منفجر می‌کند و به آنها امید می‌دهد (مدرسی، ۱۴۱۹، ج ۳: ۴۱۷).

۲.۲.۳.۱.۲. نتایج تقوا در رابطه‌ی مردم با حاکمیت

نتایج تقوا در رابطه‌ی مردم با حاکمیت در دو اصل اطاعت (۸۶٪) و وحدت (۱۴٪) خلاصه می‌گردد. در آیات فراوانی، اطاعت مردم از خدا و حاکم دین در نتیجه‌ی تقوا بیان شده است (آل عمران: ۵۰؛ انفال: ۱؛ شعرا: ۱۰۸، ۱۱۰، ۱۲۶، ۱۳۱، ۱۴۴، ۱۵۰، ۱۶۳، ۱۷۹؛ نور: ۵۲؛ زخرف: ۶۳؛ تغابن: ۱۶، نوح: ۳؛ حدید: ۲۸؛ حجرات: ۱؛ مجادله: ۹) که نشان می‌دهد مهم‌ترین نمود تقوای ملت در قبال حاکم دینی، اطاعت‌پذیری و فرمان‌برداری آنهاست و در جایی که حاکم دین، حکمی دارد، با حکمی خودسرانه آن را نقض نمی‌کنند و همواره گوش به فرمان و پیرو هستند (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱: ۴۵۶) و در راستای اطاعت‌پذیری شعائر الهی را بزرگ می‌دارند (حج: ۳۲).

رفتار مردم باید مبتنی بر تقوا باشد تا مورد پذیرش خدا و حاکم دین قرار گیرد (توبه: ۱۰۸) نه بر اساس تفرقه و جدایی، زیرا بی‌تقوایی سبب تشّت عقیده می‌شود و به حکمرانی ستمگران ختم می‌شود (حسینی همدانی، ۱۴۰۴: ج ۴: ۳۳۰). از همین رو ملت متقی، با اصلاح میان همدیگر (انفال: ۱) و با تکیه بر تقوا مبتلا به چند دستگی نمی‌شوند (روم: ۳۲-۳۱).

۲.۲.۳.۲.۴. نتایج تقوا در روابط بین الملل

اسلام دینی اجتماعی است و احکام آن یک رشته اصول به هم پیوسته‌ای را بنا می‌نهند که تمام روابط یک مسلمان (رابطه با خدا و دیگر انسان‌ها) را شامل می‌شود. تاریخ روابط بین‌الملل در اسلام، میزان گرایش جامعه اسلامی به روابط بین‌المللی و احترام به اصول حاکم بر آن را به خوبی نشان می‌دهد (سلیمی، ۱۳۸۲: ۶۹-۸۱).

تحلیل‌ها نشان داد تقوا به عنوان یکی از بایسته‌های دین اسلام، بر روابط بین‌الملل نیز تأثیر دارد. متقین خوی استکباری نداشته و به دنبال فساد در زمین نیستند (قصص: ۸۳) بلکه با تعامل سازنده و ارتباط معنادار با ادیان الهی (بقره: ۲-۴)، با محوریت تقوا (حجرات: ۱۳) روابط بین‌المللی را مدیریت می‌کنند. متقین نه تنها ادیان آسمانی را مایه‌ی تفرقه و نفاق نمی‌شمرند، بلکه با توجه به وحدت در اصول، آنها را وسیله‌ای برای ارتباط و پیوند میان انسانها می‌دانند (مکارم، ۱۳۷۱، ج ۱: ۷۵) البته اگر عده‌ای دشمنی کردند و مقدسات دین را استهزاء کردند متقین به خاطر غیرت دینی از آنها فاصله می‌گیرند (مائده: ۵۷؛ احزاب: ۱).

۴.۲.۳. نتایج تقوا در روابط نظامی

هدف اصلی از فرستادن قرآن، هدایت انسان‌ها در مسیر نیل به کمالات روحی و معنوی است و به تناسب این هدف، در صدد است تکلیف پیروانش را در زمینه‌ی جنگ معلوم سازد (مصباح یزدی، ۱۳۹۴: ۱۴). در میان آیات مربوط به جنگ و روابط نظامی، برخی آیات با تقوا گره خورده‌اند که می‌توان آنها را نتایج تقواگرایی در روابط نظامی دانست. این نتایج که فراوانی آنها به یک میزان است عبارتند از:

۴.۲.۳.۱. اطاعت و شجاعت

متقین، با شجاعت، فرمان جهاد را استجابت کرده و در این راه ترسی به خود راه نداده، بهانه جویی و اعتراض نمی‌کنند (مانده: ۳۵؛ آل‌عمران: ۱۷۲؛ توبه: ۴۴؛ نساء: ۷۷)، برخلاف منافقین که به خاطر نداشتن تقوا دلشان همواره در تزلزل است (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۹: ۳۸۷). آنها با دفع خطر دشمن نزدیک‌تر، سرسختی و قدرت خود را نشان می‌دهند (توبه: ۱۲۳) که موجب رعب دشمنان دور دست شوند (طیب، ۱۳۶۹، ج ۶: ۳۳۵).

۴.۲.۳.۲. صبر

مسلم است که هر جنگی همراه با سختی و مشقت است؛ متقین با صبر، مشکلات جنگ را تحمل کرده و جلوی نفوذ دشمن را می‌گیرند (بقره: ۱۷۷؛ آل‌عمران: ۱۸۶، ۱۲۰، ۲۰۰) زیرا با صبر مبتنی بر تقوا، کید دشمن باطل می‌شود، رنج و آسیب ناچیز می‌شود (قطب، ۱۴۲۵، ج ۱: ۵۴۱) و امدادهای الهی برای نجات و پیروزی جذب می‌شود (آل‌عمران: ۱۲۵). در واقع هنگام این گونه حوادث، صبر و تقوا، روح را یکباره از تعلقات و اسباب می‌کند و به اصطلاح فلاسفه‌ی روحی، حالت نزع رخ می‌دهد و مؤمن را از اتکاء به اسباب و علل ظاهری می‌رهاند و به سوی نیروهای درونی سوق می‌دهد و در این صورت است که زمینه برای امداد فرشتگان فراهم می‌شود (طالقانی، ۱۳۶۲، ج ۵: ۳۱۷).

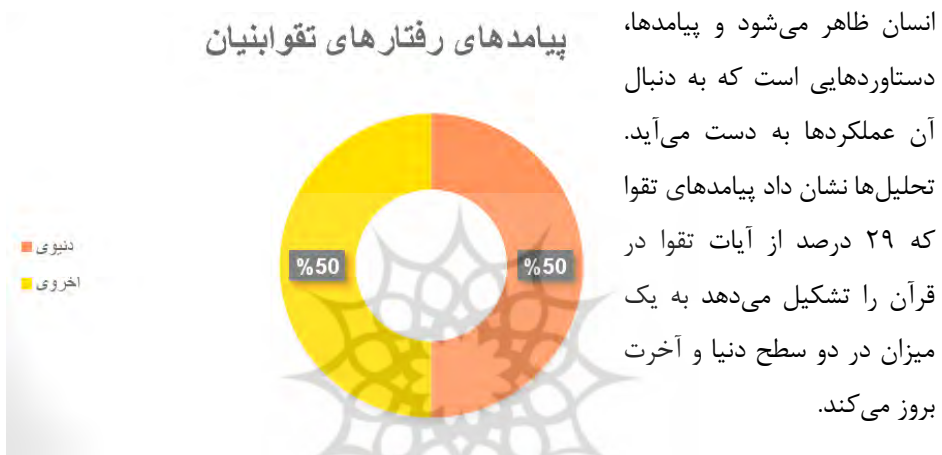
۴.۲.۳.۳. صبر

متقین در جنگ، ضمن حفظ حرمت مقدسات دین (توبه: ۳۶)، در صورت سوءاستفاده دشمنان و تجاوز آنان، مقابله‌به‌مثل می‌کنند و با رفتاری مبتنی بر عدالت پاسخ می‌دهند (بقره: ۱۹۴) زیرا هر کس در هر جایگاهی حرمتی را نادیده گیرد، حق حرمت خود را شکسته و قصاص را بر خود واجب نموده

است (طالقانی، ۱۳۶۲، ج ۲: ۸۴). آنها در عین وفاداری، به خصلت پیمان شکنی برخی دولت‌ها توجه دارند (انفال: ۵۶) و تا وقتی دشمن بر پیمان‌هایی که می‌بندند باقی باشد، وفادار می‌مانند (توبه: ۴ و ۷).

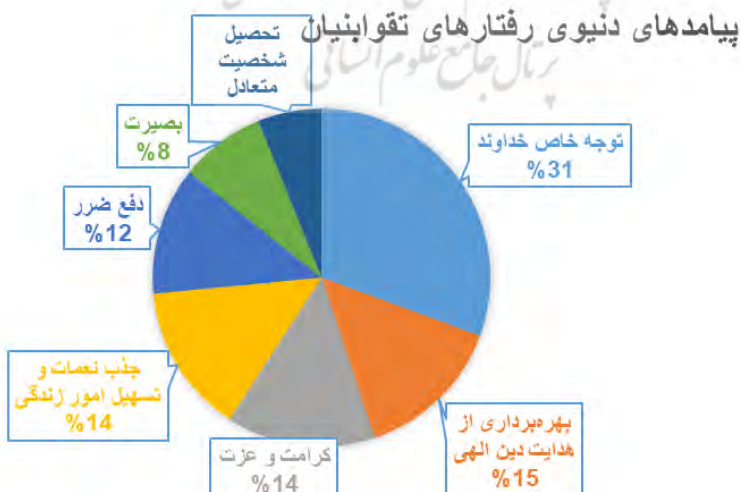
۳.۴. پیامدهای رفتارهای تقواینیان

شکل‌گیری ماهیت تقوا و حصول نتایج آن در عملکردهای مختلف خانوادگی، اجتماعی و سیاسی، پیامدهایی به دنبال دارد. نتایج، مترتب بر شکل‌گیری ماهیت تقوا است که در عملکرد

۳.۴.۱. پیامدهای دنیوی

عملکرد بر اساس تقوا، پیامدهایی در دنیا دارد که به همراه درصد فراوانی در نمودار زیر نشان داده شده‌اند.

۴. ۳. ۱. توجه خاص خداوند

تحلیل آیات تقوا نشان می‌دهد توجه ویژه‌ی خداوند به متقین، مهم‌ترین پیامد دنیوی تقواست، که به صورت ولایت مخصوص (جائیه: ۱۹)، حبّ ویژه (آل‌عمران: ۷۶؛ توبه: ۴ و ۷) و معیت خاصه (بقره: ۱۹۴؛ توبه: ۳۶ و ۱۲۳؛ نحل: ۱۲۸) بیان شده‌است. خداوند به صراحت بیان می‌کند که از کارهایی که مردم در راهش انجام می‌دهند تنها تقواست که به او می‌رسد (حج: ۳۷) و موجب قرب به او می‌شود، زیرا خدا بی‌نیاز از هر حاجتی است (المیزان، ۱۳۷۴، ج ۱۴: ۵۳۰)، بنابراین، عمل بر اساس تقوا، امکان آمرزش (حجرات: ۳) و رحمت الهی را (نساء: ۱۲۹؛ انعام: ۱۵۵؛ اعراف: ۶۳؛ یس: ۴۵؛ حجرات: ۱۰) در دنیا به دنبال دارد.

۴. ۳. ۱. بهره‌برداری از هدایت دین الهی

بهره‌برداری از هدایت‌های قرآن و دیگر کتب آسمانی (بقره: ۲؛ حاقه: ۴۸؛ آل‌عمران: ۱۲۸؛ مائده: ۴۶؛ انبیا: ۴۸؛ بقره: ۶۶) که فرع بر هدایت اول (سلامت فطرت) است (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱: ۶۹) پیامد دیگر تقواست، زیرا اهل تقوا سرمایه‌ی اصیل خود را حفظ می‌کنند (جوادی آملی، ۱۳۹۸، ج ۱: ۴۰۳) و از این جهت بشارت‌های قرآن نیز به آنها اختصاص دارد (مریم: ۹۷).

۴. ۳. ۱. کرامت و عزت

تقوا و خودنگهداری، برای انسان و جامعه‌ی متقی، کرامت و عزت در پی دارد. حضرت علی علیه السلام تقوا را بالاتر از هر عزتی می‌داند (نهج‌البلاغه: حکمت ۳۷۱) و قرآن ملاک کرامت و برتری انسان‌ها را تقوای آنها می‌داند (حجرات: ۱۳) و بارها وعده داده‌است که عاقبت نیکو و حکومت در زمین از آن متقین است (اعراف: ۱۲۸؛ هود: ۴۹؛ طه: ۱۳۲؛ قصص: ۸۳).

در پی تقوا، شایستگی‌های ویژه‌ای می‌آید که تنها اختصاص به متقین دارد مانند امامت بر بندگان ویژه‌ی خدا (فرقان: ۷۴) که مربوط به بالاترین درجات تقواست و اختصاص به اهل بیت دارد (شاه‌العظمی، ۱۳۶۳، ج ۹: ۳۸۳) و همچنین شایستگی سرپرستی مراکز دینی از جمله خانه‌ی خدا (انفال: ۳۴).

۴. ۳. ۱. ۴. تحصیل شخصیت متعادل

یکی دیگر از پیامدهای تقوا، ایجاد یک شخصیت متعادل و محکم است که در قالب رسیدن به آرامش حقیقی (اعراف: ۳۵؛ یونس: ۶۲)؛ و تحصیل شخصیت شاکرانه (آل‌عمران: ۱۲۳) تحقق پیدا

می‌کند. متقین با داشتن روحیه‌ی سپاسگزاری، سطح بالاتری از هیجان‌های مثبت و رضایت از زندگی و سطح پایین‌تری از افسردگی و فشار روانی را دارند (پسندیده، ۱۳۹۹: ۹۱-۱۰۴) و با حفظ خود از اعمال و افکار ناروا و همچنین آرزوهای دامنه‌دار، که عوامل سلب آرامش هستند (حسینی همدانی، ۱۴۰۴، ج ۶: ۳۱۲) استقرار و آرامش دارند.

۴. ۳. ۱. ۵. بصیرت

از مهم‌ترین پیامدهای تقوا، ایجاد بصیرت و شکل‌گیری یک بینش متعالی و صحیح است (یونس: ۶) زیرا برخی نشانه‌ها را تنها کسانی درک می‌کنند که در پرتو تقوا، صفای روح یافته باشند (مکرم، ۱۳۷۱، ج ۸: ۲۲۵) و تقوا مانند نوری روشنایی‌بخش مسیری است که دنبال می‌کنند (حدید: ۲۸)؛ این نور که به مثابه یک ابزار قدرتمند تشخیص در اختیار متقین قرار می‌گیرد، سبب می‌شود در بزنگاه تشکیک بین حق و باطل، به راحتی حق را تشخیص داده و از باطل جدا کنند (اعراف: ۲۰۱؛ انفال: ۲۹).

۴. ۳. ۱. ۶. جذب نعمات و تسهیل امور زندگی

جذب نعمات و برکات هستی (اعراف: ۹۶) و امدادهای غیبی (آل عمران: ۱۲۵) که در عرصه‌های مختلف بروز می‌کند، یکی دیگر از پیامدهای تقواست. تقوا موجب می‌شود در شرایط دشوار، امور زندگی آسان شود (طلاق: ۴) که با وسعت روزی و هموار شدن راه برون‌رفت از مشکلات و بن‌بست‌ها (طلاق: ۲ و ۳؛ یوسف: ۵۶-۵۷) تحقق پیدا می‌کند، زیرا با قرار دادن اراده خدای تعالی در جای اراده خود، هیچ بن‌بستی باقی نمی‌ماند (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱۹: ۵۲۹).

۴. ۳. ۱. ۷. دفع ضرر

تقوا به عنوان بهترین پوشش (اعراف: ۲۶)، انسان را از ناملایمات، زشتی‌ها، و ناپسندی‌های معنوی حفظ می‌کند (جوادی‌آملی، ۱۳۹۶، ج ۱: ۴۰۶) و به مثابه یک سپر، موجب دفع ضررهای مختلف اعم از عذاب الهی (نمل: ۵۳؛ فصلت: ۱۸)، آسیب دشمن (آل عمران: ۱۲۰) و اثر سوء گناهان (مائده: ۶۵؛ طلاق: ۵) از شخص و جامعه‌ی متقی می‌شود.

۴. ۳. ۲. پیامدهای اخروی

۴. ۳. ۲. ۱. رستگاری و تنعم در بهشت

پیامدهای اخروی تقوا نیز در آیات زیادی بیان شده است که دقت در این آیات نشان می‌دهد درصد بالای آنها به نجات از عذاب دوزخ (مریم: ۷۲؛ زمر: ۶۱) و جاودانگی و تنعم در بهشت اشاره

دارد (بقره: ۱۰۳ و ۲۱۲؛ آل عمران: ۱۵، ۱۳۳-۱۳۶، ۱۷۲، ۱۷۹، ۱۹۸؛ اعراف: ۱۵۶؛ یوسف: ۵۷؛ یونس: ۶۳؛ رعد: ۳۵؛ حجر: ۴۵؛ نحل: ۳۰، ۳۱؛ مریم: ۶۳؛ فرقان: ۱۵؛ ص: ۴۹؛ زمر: ۷۳؛ محمد: ۱۵، ۳۶؛ ص: ۲۸؛ ذاریات: ۱۵؛ طور: ۱۷؛ قمر: ۵۴؛ طلاق: ۵؛ حجرات: ۳؛ قلم: ۳۴؛ زخرف: ۳۵)؛ بهشتی که به متقین نزدیک شده (شعراء: ۹۰؛ ق: ۳۱) و خود را به آنها عرضه می‌کند (سیدقطب، ۱۴۲۵، ج ۵: ۲۶۰۵).

متقین با نوری که خدا برایشان قرار داده است (حدید: ۲۸)، با عزت و احترام به پیشگاه خداوند متعال در بهشت وارد می‌شوند (مریم: ۸۵) و در آنجا زمینه برای رسیدن به تمامی خواسته‌هایشان فراهم می‌شود (زمر: ۳۳). آنها که در دنیا هدفی جز رضای پروردگار نداشتند، با قرار گرفتن در مقام امن الهی (دخان: ۵۱)، به رضایت و خشنودی می‌رسند (لیل: ۱۷-۲۱) و رستگار می‌شوند (بقره: ۱۸۹؛ آل عمران: ۱۳۰ و ۲۰۰؛ مائده: ۳۵ و ۱۰۰؛ نور: ۵۲؛ نبأ: ۳۱).

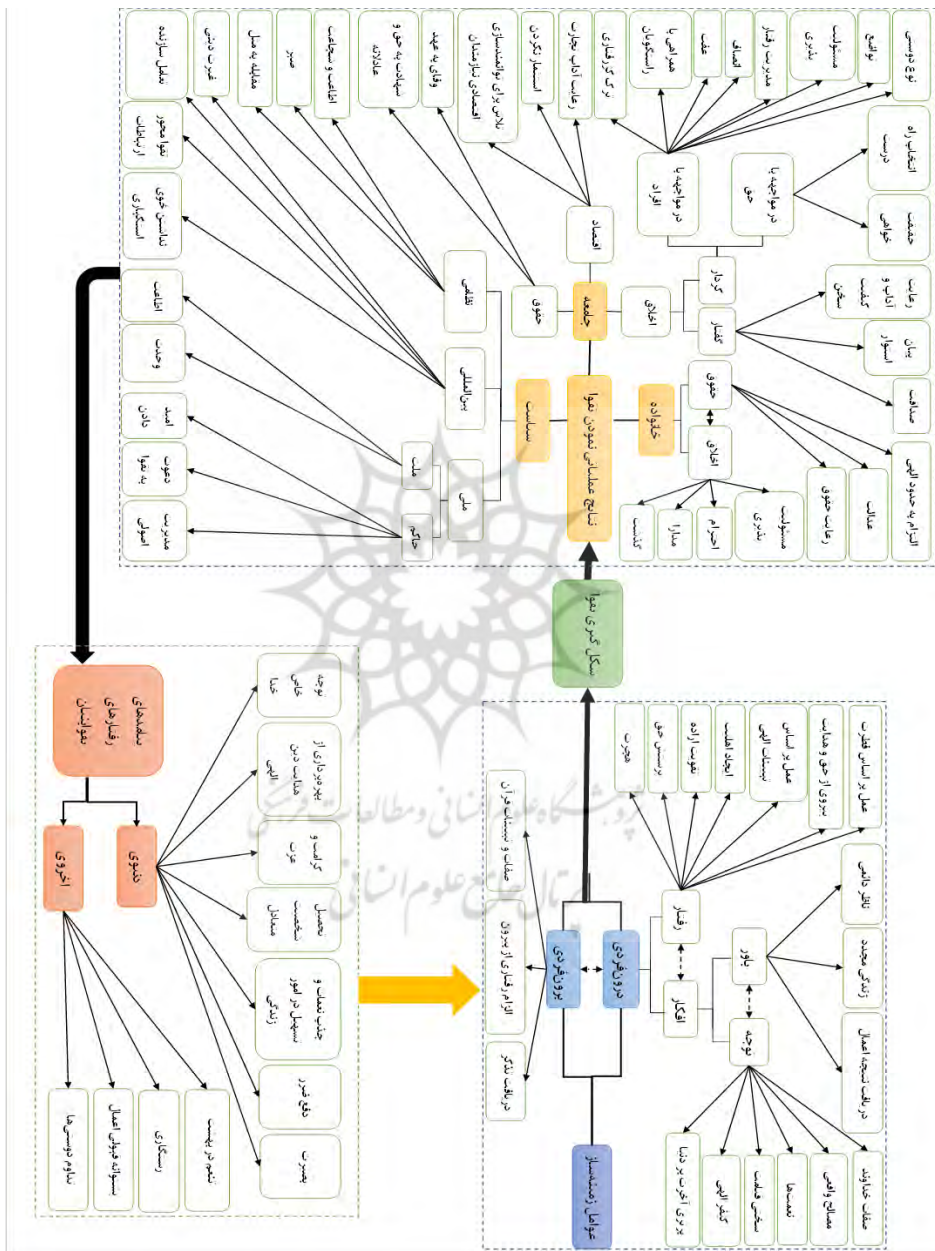
۳.۲.۳.۴. پشتوانه قبولی اعمال

تقوا در متن عمل، موجب صحت و ثواب آن عمل است و عمل فاقد تقوا مانند عمل فاقد اخلاص، هرگز مقبول خداوند نخواهد بود (جوادی‌آملی، ۱۳۹۶، ج ۱: ۴۱۴) لذا تقوا پشتوانه‌ی قبولی اعمال (مائده: ۲۷) و برترین توشه برای سفر آخرت است (بقره: ۱۹۷).

۳.۲.۳.۴. تداوم دوستی‌ها

از آنجا که پیوند دوستی پرهیزکاران در دنیا، بر محور ارزشهای جاودانی دور می‌زند، نتایج پر بارش در قیامت آشکارتر می‌شود (مکرم، ۱۳۷۱، ج ۲۱: ۱۱۰) و دوستی‌هایشان تداوم می‌یابد (زخرف: ۶۷).

۵.۳. الگوی تفصیلی رفتار ارتباطی مبتنی بر تقوا

نتیجه

با توجه به یافته‌های این پژوهش، نتایج زیر حاصل شد:

۱. رسیدن به الگوی رفتاری برآمده از داده‌های قرآنی هدفی است که قرآن آن را دنبال کرده است. اهمیت الگوهای رفتاری به این دلیل است که فرایند مشخصی را تا رسیدن به نتایج مقتضی نشان می‌دهند.

۲. تحلیل محتوا روشی مفید برای استخراج الگوهای مختلف از منابع دینی است و با احصاء داده‌های کمی، همراه با تحلیل کیفی می‌توان به نتایج قابل توجهی دست پیدا کرد که در برنامه‌ریزی برای رسیدن به خواست‌های الهی و آرمان‌های دینی راهگشا باشد.

۳. آیات تقوا در قرآن که تعداد قابل توجهی هستند راه رسیدن به سعادت و کمال را پیش روی فرد و جامعه قرار می‌دهند. بررسی آماری و تحلیل‌های کیفی انجام شده نشان داد که این آیات، به سه دسته‌ی اصلی تقسیم‌پذیر هستند که ذیل هر کدام موضوعات فرعی و جزئی‌تر قرار دارد. دسته‌ی اول که سهم نوزده درصدی دارد، عوامل بسترساز تقوا هستند که زمینه‌های شکل‌گیری ماهیت تقوا را در وجود انسان بیان می‌کنند. دسته‌ی دوم نتایج شکل‌گیری ماهیت تقوا هستند که شیوه‌ی عملکرد متقین را در سطوح مختلف اجتماع یعنی خانواده، جامعه بیان می‌کنند و سهم بسزائی (۴۹٪) از این آیات را به خود اختصاص داده که نشان می‌دهد در قرآن شاخصه‌های یک جامعه‌ی تقوامحور به خوبی بیان شده است. و در نهایت دسته‌ی سوم، پیامدهای عملکرد بر اساس تقوا را نشان می‌دهد که سهم ۳۲ درصدی دارند.

۴. بررسی آمارهای به دست آمده نشان داد که در قرآن یک الگوی رفتار ارتباطی مبتنی بر تقوای اجتماعی وجود دارد که روندی منطقی را از آغاز تا انجام نشان می‌دهد.

منابع

- قرآن کریم.
- نهج البلاغه.
- ابن منظور، محمد بن مكرم (۱۴۱۴)، *لسان العرب*، بیروت: دار صادر، چاپ ۳.
- ابن عاشور، محمدطاهر (۱۴۲۰ ه ق)، *التحریر و التنویر (تفسیر ابن عاشور)*، بیروت: مؤسسه التاریخ العربی.

- ابوالفتوح رازی، حسین بن علی (۱۴۰۸ ه ق)، *روض الجنان و روح الجنان فی تفسیر القرآن*، مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی.
- اسماعیلی، عطالله؛ یاسوری، مجید و ابراهیمی، آدینه (۱۳۹۴)، «بررسی عوامل مؤثر بر توانمندسازی اقتصادی از منظر قرآن و حدیث»، پایگاه مجلات بصیرت و تربیت اسلامی، سال، شماره ۳۵، ۷۷-۹۵.
- برقی، احمد بن محمد (بی تا)، *المحاسن*، قم: دارالکتب الاسلامیه، چاپ دوم.
- پسندیده، عباس؛ حسن زاده توکلی، محمدرضا؛ کزازی، نجم السادات (۱۳۹۹)، «نقش میانجی شکرگزاری در رابطه آرزومندی با رضایتمندی و تبیین اسلامی - روانشناختی آن»، پژوهش نامه روانشناسی مثبت، شماره ۲۳، ۹۱-۱۰۴.
- تهبانوی، محمد بن علی بن علی (۱۹۹۶ م)، *موسوعه کشاف اصطلاحات الفنون و العلوم*، بیروت: مکتبی لبنان ناشرین.
- جباری، سید رضا (۱۳۹۶)، «ماهیت حکومت دینی و دلایل آن از منظر فریقین»، فصل نامه پاسخ بهار، شماره ۵، صص ۱۰۱-۱۲۸.
- الجرجانی، علی بن محمد الشریف (۱۴۰۳ ه ق)، *التعریفات*، بیروت: دارالکتب العلمیه.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۹۸)، *ادب فنای مقربان*، قم: اسراء، چاپ ۱۳.
- حجازی، محمد محمود (۱۴۱۳ ه ق)، *التفسیر الواضح*، بیروت: دار الجیل، چاپ ۱۰.
- حسینی همدانی، محمد (۱۴۰۴ ه ق)، *انوار درخشان در تفسیر قرآن*، تهران: لطفی، چاپ ۱.
- دهخدا، علی اکبر (۱۳۷۳)، *لغت نامه دهخدا*، تهران: انتشارات و چاپ دانشگاه تهران، بیجا.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد بن فضل (۱۴۱۲ ه ق)، *المفردات فی غریب القرآن*، بیروت: دار القلم.
- سبزواری، محمد (۱۴۰۶ ه ق)، *الجدید فی تفسیر القرآن المجید*، بیروت: دار التعارف للمطبوعات.
- سلطان علی شاه، سلطان محمد بن حیدر (۱۴۰۸ ه ق)، *بیان السعادة فی مقامات العبادة*، بیروت: مؤسسه الأعلمی للمطبوعات، چاپ ۱.
- سلیمانی، سمیه؛ رحیمی، مرتضی (۱۳۹۸)، «محورها و مؤلفه‌های قرآن کریم در خصوص زندگی اجتماعی»، رهیافت فرهنگ دینی، سال دوم، شماره ۷، ۳۳-۵۸.
- سلیمی، عبدالحکیم (۱۳۸۲)، «روابط بین الملل در اسلام؛ بررسی مراحل تاریخی»، معرفت مهر، شماره ۷۰، ۸۱-۶۹.
- شاه‌عبدالعظیمی، حسین (۱۳۶۳ ه ش)، *سلیم، تفسیر اثنی عشری*، تهران: میقات.

- شیرافکن، محمدحسین و دیگران (۱۳۹۶)، «تحلیل حوزه مقابل تقوا با تاکید بر روش معناشناسی / یزوتسو»، ذهن، شماره ۷۱، ۱۷۱-۲۰۰.
- صدرطباطبایی، فاطمه (۱۳۸۰)، «تعریف خانواده از منظر قرآن»، پژوهش‌های قرآنی، شماره ۲۷ و ۲۸، ۱۳۹-۱۳۲.
- طالقانی، محمود (۱۳۶۲ ه.ش)، پرتوی از قرآن، تهران: شرکت سهامی انتشار، چاپ ۴.
- طباطبایی، محمدحسین (۱۳۷۴ ه.ش)، تفسیر المیزان، مترجم: موسوی، محمد باقر، قم: دفتر انتشارات اسلامی، چاپ ۵.
- طریحی، فخرالدین بن محمد (۱۳۷۵)، مجمع البحرین، تهران: مرتضوی، بیجا.
- طیب، عبدالحسین (۱۳۶۹ ه.ش)، اطیب البیان فی تفسیر القرآن، تهران: اسلام، چاپ ۲.
- فخر رازی، محمدبن عمر (۱۴۲۰ ه.ق)، التفسیر الکبیر (مفاتیح الغیب)، بیروت: دار احیاء التراث، چاپ ۳.
- فراهدی، خلیل بن احمد (۱۴۰۹ ه.ق)، العین، ایران: مؤسسه دار الهجرة، چاپ ۲.
- فضل الله، محمد حسین (۴۱۹ ه.ق)، من وحی القرآن، بیروت: دار الملائک.
- قطب، سید (۱۴۲۵ ه.ق)، فی ظلال القرآن، بیروت: دار الشروق، چاپ ۳۵.
- کلینی، محمدبن یعقوب (۱۳۸۷)، اصول کافی، مترجم: آیت اللهی، مهدی، تهران: جهان آرا، چاپ ۲.
- مجلسی، محمدباقر (۱۴۰۳ ه.ق)، بحار الانوار، بیروت: مؤسسه الوفا، چاپ ۲.
- مدرسی، محمدتقی (۱۴۱۹ ه.ق)، من هدی القرآن، تهران: دار محبی الحسین.
- مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۹۴)، جنگ و جهاد در قرآن، قم: انتشارات مؤسسه امام خمینی علیه السلام، چاپ ۴.
- مصطفوی، حسن (۱۳۹۳ ه.ق)، التحقیق فی کلمات القرآن الکریم، تهران: مؤسسه معارف اهل البیت علیهم السلام.
- مغنیه، محمدجواد (۱۳۷۸)، تفسیر کاشف، مترجم: دانش، موسی، قم: دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه.
- مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۷۱)، تفسیر نمونه، تهران: دار الکتب الإسلامیه، چاپ ۱۰.
- موسوی، صدیقه و دیگران (۱۳۹۷)، «کارکردهای تقوا در خانواده از دیدگاه قرآن»، مشکوه، شماره ۱۳۹، ۶۸-۹۱.
- نفیسی، علی اکبر (بی تا)، فرهنگ نفیسی، تهران: خیام.
- نوبری، علیرضا؛ یعقوبی، سید شهاب الدین (۱۳۹۹)، «تحلیل محتوای نامه های امام علی علیه السلام به کارگزاران با محوریت اصول حکمرانی، پژوهش‌های سیاست اسلامی، شماره ۱۷، ۴۰-۷۰.
- نوبری، علیرضا؛ جامعی، مهدی (۱۳۹۹)، «تحلیل محتوای نامه‌های امام علی علیه السلام به معاویه با محوریت واکاوی سهم اخلاق در مناسبات حکومتی»، پژوهش‌های سیاست اسلامی، شماره ۱۸، ۳۹-۷۱.

پښتونستان ګاونډي علوم او مطالعات فرېنډي
پرتال جامع علوم انساني